

FEKETE ZSUZSANNA

Magyar Adria Egyesület az államépítő nacionalizmus korában. Egy magyar „tengerkutató” lehetőségei*

Ha a tizenkilencedik és a huszadik század fordulóján valaki az ország földrajzával, történetével elhivatott módon foglalkozott, akkor nagy valószínűséggel részt vett a Magyar Tudományos Akadémia tevékenységében, a közép- és felsőfokú oktatásban, másrészt tagja volta kapcsolódó egyesületek valamelyikének is. Publikált annak hivatalos közlönyében, kiadójánál jelentette meg a munkáit, részt vett nemzetközi konferenciákon, képviselve közösségét. Igyekezett minél több szakmai ismeretséget kötni a kapcsolódó intézmények berkei között. Hiszen a korszak, kiemeltképpen a dualizmus, kedvezett a polgárosodásnak, az egyesületek alakulásának, valamint a tudományágak fejlődésének. Mindezekre hatást gyakorolt a korszak jellemző eszmerendszere, a nacionalizmus.

A magyar tengerkutatók vagy oceanográfusok szűk körének is hasonló lehetőségei voltak az 1910. február 26-án megalakult Magyar Adria Egyesületnek (MAE) köszönhetően. A MAE reformkori előzményekre, mint például Kossuth Lajos szállóigéjére támaszkodva, ám ötvözve azta saját korára jellemző modernséggel, társadalmi, kulturális tevékenységet kívánt végezni, továbbá letenni egy újszerű tudomány,¹ az oceanográfia alapjait is a magyar állam szolgálatában. Ezért tanulmányunk fő kérdése, hogy az oceanográfia mennyire tekinthető nemzet- és államépítő tudománynak, követve a történettudomány vagy a földrajz példáját?

Tanulmányunk második részében pedig a MAE első emberének, Gonda Bélának (1851–1933) a pályáját tekintjük át, aki tevékenyége során a modern mérnöki tudást és a tudományos ismeretterjesztést egyítette a magyar államépítő nacionalizmussal. Személyes életútjával alátámasztva vizsgáljuk meg az egyesület alakulásakor elmondott programadó beszédét, majd a tizenöt és huszonöt éves jubileumi közgyűlésen Koch Nándor titkár által elmondott értékeléseket az egyesületi tevékenység sikeréről és Gonda Béla vezetésének hatékonyságáról. A kulturális nacionalizmus működése szempontjából tesszük mérlegre Gonda munkásságát és a MAE által képviselt

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” projekt keretében valósult meg.

¹ A tengerrel kapcsolatos megfigyelések az ókorig nyúlnak vissza, azonban ezek tudományos vizsgálata a hajózás fellendülésével indult meg a nyugati világban bizottságok alakulásával, intézetek felállításával és expedíciók szervezésével. A modern oceanográfia történetéről bővebben: Mills 2012:9–10., 13–17.

oceanográfiai tevékenységet. A forrásokat tekintve elsősorban az egyesület hivatalos orgánuma, A Tenger jelenti a kiindulási alapot. Ezenkívül Gonda Bélának az egyesület szervezése és a folyóirat szerkesztése érdekében írt levelei szolgálnak forrásul. A tanulmány nem terjed ki Gonda Béla gazdag szakírói tevékenységének az elemzésére és a MAE tagjainak vizsgálatára sem, amelyek majd egy későbbi kutatás tárgyát képezik.

Nacionalizmus a tudományban és a nemzetépítésben

A nemzet és tudomány kapcsolatának óriási szakirodalma van, mindezek között elsősorban a nemzetépítésben legfontosabb szerepet játszó történettudomány és földrajz azok, amelyek a MAE és Gonda esetében relevánsak végzettsége, az egyesületi tagság és a belső szakosztályi tagolás alapján. Az oceanográfia közel áll a földrajztudományhoz, mint a természeti környezet és az emberlakta táj leírásával, kutatásával foglalkozó diszciplína, mindez azonban erős történeti szemlélettel is kiegészült az egyesület működése során. Természetesen további szakosztályokat és területeket lehetne megvizsgálni, mint például a néprajz vagy a közigazgatással foglalkozó szakosztály, de erre jelen tanulmány nem vállalkozik.

A MAE előtt állt azon szaktudományos egyesületek mintája, mint az 1867 óta működő Magyar Történelmi Társulat vagy az 1872-ben létesült Magyar Földrajzi Társaság. A társaságok alapításukkal hangsúlyozták a diszciplína önállóságát, valamint olyan tevékenységet folytatattak, amelyben múzeumot szerveztek, évkönyvet, folyóiratot adtak ki stb. Országos jelentőségűek voltak, de sokszor kiegészültek megyeszékhelyenként szerveződő kisebb egyletekkel. További példa lehetett a MAE előtt a sokoldalú kulturális profillal rendelkező, kisebb tudományos akadémiaként működő Erdélyi Múzeum Egylet, szakosztályi felosztásával.² Ez az elképzelés illeszkedett a kulturális és tudományos nacionalizmus gondolkörébe, amely szerint a modern európai nemzeti tudat kidolgozása a történészek, filológusok feladata. A nemzeti tulajdonságok meghatározásával létrejött nemzeti identitás, a közös történelmi emlékezet mítoszokra és szimbólumokra támaszkodva kulturális közösséget jelent. A nacionalizmus nem csupán ideológia vagy politikai doktrína. Az általa létrejött nemzeti közösség egy identitáskonstrukció is egyben, kulturális entitással, amely képes a vallást és a hiedelmeket helyettesíteni. Egy tartós eszmerendszer, amely államépítésre és közösségszervezésre alkalmas. A historizmussal kiegészülve így a korszakban a szűk eliten túl társadalmi közkinccsé vált.³ A nacionalizmus a nemzet építése során gyakran összekapcsolódott a nemzeti kultúra megteremtésének igényével is. Így a nemzet

² Kósa 2006: 364.

³ Gyáni 2017: 11–12.

megkonstruálására nézve megkülönböztetünk politikai és kulturális nacionalizmust. Az előbbi a szuverén nemzetállam megeremtését szolgálja, míg az utóbbi a közösségi kohézióért küzd. A kulturális nacionalizmus aktorai elsősorban a művészek, tudósok stb., akik a nemzeti érzés és gondolat szintetizálására törekcszenek, mintegy megtöltve morális tartalommal a politikai nacionalizmust (például: az állampolgári egyenlőség vagy a nyelvi egységesítés). A kulturális nacionalizmus nemzetfelfogása organikus, és az értelmiség építi azt.⁴ Célja egy spirituális közösség felépítése, erősítése, a kollektív identitás rendszerének megújítása. A 19. században megnövekedett az igény a professzionalizálódó, racionális megismerés iránt. A tudományok szerepe felértékelődött, egyben a nemzeti szempont mint téma és szemléletmód is megjelent minden tudományágban. A nemzet mint konstans tényező folyamatosan jelen lesz a gondolkodásban, intézményekben és a politikai akaratban. A kulturális nacionalizmus hatására a történettudomány, vizsgálva a nemzeti szellemet, a nemzeti öntudatot, egyben közvetíti is azokat ajelenbe, amelynek következtében biztosítja a kulturális nacionalizmus továbbélését.⁵ Ezek alapján elmondható, hogy a MAE célkitűzésében, amely szerint az Adriát a magyar nemzet és állam javára szeretné tudományosan minél jobban megismerni és megismertetni az egész társadalommal, szintén megnyilvánul a kulturális nacionalizmus. Feltételezhető tehát, hogy Gonda Béla ezen célok megfogalmazásakor a korszak elvárásainak feleltette meg a MAE-t.

Az Adria mint tér és eszköz

A nemzeti identitás fontos részét képezi a tér, amelyben él a nemzet. Ezen tér leírására szolgált a 19. században intézményesülő tudományok egyike, a földrajz is, amelyet a kezdetektől jellemzetta történeti nézőpont. A földrajz idővel megkülönböztette a természetföldrajzot és a társadalomföldrajzot, így a természet és az ember által alkotott tereket, melyek között kereste a kapcsolatokat. Mivel a területi dimenzió a nemzeti önazonosság része, az egyén kötődését is jelenti egyben a környezetéhez. A földrajz ezt a teret igyekezett leírni, ezzel létrehozva az érezhető, érzékelhető tájat. Megrajzolt térképein legitimálta a nemzet államterületét és saját helyét a tudományok között.⁶

A MAE térként az Adriát határozta meg, amelyhez a nemzetnek kötődnie kell, a külön testként (tényleges szárazföldi kapcsolat nélkül) az országhoz csatolt egyetlen tengeri kikötő, Fiume révén. A természeti táj dualizmus kori nemzetiesítése jellemző

⁴ A politikai és kulturális nacionalizmus nem feltétlenül válik el egymástól, de forrásuk eltérő. A politikai nacionalizmus esetében a felvilágosodásra visszavezethető voluntarista nemzetfelfogás érvényes, míg a kulturális nacionalizmus a romantikára, és az organikus felfogás jellemzi. Hutchinson 2017: 21.

⁵ Gyáni 2017: 17–19.

⁶ Szilágyi 2019: 58–59.

volt, de a nemzet belsőkohéziójának megteremtése ellentétes hatást gyakorolt az etnikai szétfejlődésre (lásd a modernizáló magyarság és elmaradt horvátok sztereotípiáját).⁷ Magyar részről motivációt jelentett, hogy a horvát–magyar kiegyezéssel nem rendeződött Fiume és környezetének jogi hovatartozása, a magyar elit igyekezett azt megszerezni és nemzetiesíteni. Deák Ferenc kezdeményezésére, de provizórikusan királyi rendelet útján Magyarország közvetlen fennhatósága alá került Fiume. Ez azonban a dualizmusban mindvégig elfogadhatatlan maradt a horvátok számára. Ennek kettős hatása volt, mivel egyrészt folyamatos polémia tárgyát képezte Fiume hovatartozása, amelyet bizonygatni kellett, másrészt (kezdetben!) mérsékelt nemzetiesítéssel igyekezett a magyar fél megjeleníteni az Adrián, és inkább a gazdasági, kereskedelmi szempontok szerint kijelölni céljait az észak-adriai régióban. A magyar fél úgy igyekezett fennhatóságát kiterjeszteni, megszilárdítani, hogy a modernizációval elnyerje és megtartsa a fiumeiek, elsősorban a várost irányító olasz elit támogatását. Ezért mellőzte a nagy nacionalista demonstrációkat, a magyarosítás direkt megnyilvánulásait a városban, mint a nemzeti címer és zászló, felvonulások, de a politikai röpiratokban, szépirodalmi alkotásokban és a sajtóban annál inkább igyekezett megteremteni a „magyar tenger” fogalmát. Meghonosítani azt magyar közegben és nemzetközi szinten egyaránt, tudományosan és ismeretterjesztő szinten is. Tehát az államépítést úgy igyekezett a magyar állam végrehajtani „külön testén”, hogy ott az adott multikulturális közegben a terület kultuszát magyar részről is erősítse, és annak integráló hatását felhasználja Fiumében és Magyarországon egyaránt. Ez a törekvésleginkább a mobilis városi középosztályra hatott, amelyet ezáltal ösztönözni tudott az individualizált haza védelmére.⁸ A Fiumében zajló államépítésre példa az a sor fejlesztés, amely Baross Gábor miniszter révén indult meg igazán a kikötő építésével. A hajóelnevezések tendenciáját követve kivehető a kulturális nacionalizmus hatásának erősödése. Az állami támogatások révén a Magyar Adria Részvénytársaság a gőzhajózás fejlesztésébe kezdett, amelynek igazgatósági tagjairól nevezték el első hajóit, mint Jókai, Szapáry, Tisza, Baross.⁹ 1889-et, Baross miniszteri kinevezését követően azonban már a magyar történelem nagy alakjairól nevezték el Árpádnak, Mátyás királynak stb., amely demonstrálta, hogy a hajók finanszírozója a magyar állam és a magyar érdekeket hivatottak szolgálni. A városban a magyar jelenlét erejének növelésére több telket vásároltak, a város szövetéhez ugyan nem nyúltak, de a tengerfeltöltés helyét aktívan beépítették. Olyan, mai napig emblematikus építményekről van szó, mint a pályaudvar, piac, kormányzói palota, Adria-palota (amelynek budapesti testvére is hamarosan felépült). A modern magyar irodalom Adria-kultuszának megteremtője,¹⁰ Jókai Mór képviselőházi felszólalásában is kijelentette, hogy a tengerpart magyarosítása csak

⁷ Eszik 2015: 75–96.

⁸ Hutchinson 2019: 27–28.

⁹ Eszik 2019: 241.

¹⁰ Jókai három Adrián játszódó regényével: *Egy játékos, aki nyer* (1882); *A három márványfej* (1887); *Ahol a pénz nem isten* (1904).

tudatos munka eredménye lehet.¹¹ A magyar tengerpart Garády Viktornak (a szigorúan tudományos és szakmai célokra működő, állami támogatással 1905-ben alapított fiumei Biológiai Intézet igazgatójának)¹² köszönhetően megjelent a gyermekirodalomban, Kenedi Géza révén pedig az úti leírásokban. Egyesületi közegben a Magyar Turista Egyesület rendelkezett fiumei osztállyal, amely később betagozódott a Kárpát-Egyesületbe. Ezenkívül további tengeri vonatkozása volt Magyar Földrajzi Társaság is, részben egyik alelnöke, Havass Rezső miatt, aki egyenesen imperialista aspektusból foglalkozott Fiumével, mint Magyarország balkáni expanziójának kulcsával.¹³ Havass a MAE-nek is tagja volt, Gondával jó kapcsolatot ápolt. Hozzá kell tenni, hogy kutatói vélemények szerint a magyar állam fiumei tevékenységét nem érdemes expanziós, imperialista tevékenységnek tekinteni.¹⁴ Ugyanakkor a magyar birodalmi gondolatok a 19. századon végighúzódnak, és általában dél-keleti orientációjú volt, itt értjük akár a „legnagyobb magyar” dunai és fekete-tengeri gőzhajózás fejlesztésére irányuló tevékenységét, vagy akár Kállay Béni Boszniára vonatkozó elképzeléseit az annexió kapcsán. Kállay szerint a magyar nagyhatalmiság jogcímei a kornak megfelelően történetiek, civilizatorikusak és biztonságpolitikaiak voltak.¹⁵ Bosznia-Hercegovinát Kállay kedvezőnek találta birodalmi szempontból egy politikai nemzet felépítésére, mivel Bosznia-Hercegovina közjogi értelemben Magyarország része volt, de politikai egység helyett leginkább kulturálissal rendelkezett csupán. Mindezt a Római Birodalommal is összekapcsolta úgy, hogy az annexió a rómaiak által épített útvonalak mentén haladó magyar imperiális politika iránya volt, amely révén levihette erejét és civilizációját délre.¹⁶ A balkáni expanzió lényege az volt, hogy az orosz, pánszláv befolyástól elvágják az ott élő népeket, így szabad utat nyerhetett a Monarchia és vele együtt Magyarország is. A magyar nagyhatalmiság a Habsburg Birodalomban tudott megvalósulni, mivel így lehetőséget kapott a közös ügyek irányítására, amelyet Kállay 1882–1903 közötti közös pénzügyminisztersége révén maga is gyakorolt.¹⁷

¹¹ Jókai Mór felszólalása az 1881. szeptember 24-én kezdődő ülészakban. *Eszik* 2019: 236.

¹² A Biológiai Intézet megnyitásáról és felszereléséről: *Gazdasági Mérnök* 1905: 124–125.

¹³ Havass 1898. Összefoglalóan: *Romsics* 2004: 121–159.; *Demeter* 2018: 284–316.

¹⁴ *Eszik* 2019: 243.

¹⁵ *Romsics* 2004: 121–159.

¹⁶ *Dán* 2000:220–221.

¹⁷ *Bertényi* 2007: 53–54.

Oceanográfia és államépítés: mi végre vagyunk az Adrián?

Véleményünk szerint az oceanográfia is nemzet- és államépítő tudomány volt a MAE értelmezésében, legalábbis ez a benyomás támad bennünk Gonda Béla beszédeit olvasva. Gonda Béla az alakuló ülésen, a Magyar Tudományos Akadémián elmondta, hogy az egyesületnek kettős célja van, tudományos és társadalmi, kulturális. Beszéde mindenképpen öndefiniáló és programadó volt a MAE szempontjából. Nem csak az egyesület felépítéséről, de az egyesület létrehozásának okairól is beszélt. Törekvésük volt a magyar emlékek felfedezése és ismeretterjesztése, valamint a tengerkutatásban magyar eredmények elérése. Ezenkívül pedig szakvéleménnyel szerették volna támogatni a tengerre irányuló kormányzati munkát a minisztériumokban. Gonda többször utalt a horvátokra, illetve a horvát–magyar viszony negatív tendenciájára, de szó szerint nem nevezte meg őket. Gonda szerint az egyesület nem a magyar térfoglalást segíti elő, hanem csak felhívja a figyelmet arra, hogy milyen magyar vonatkozásai vannak Fiumének és az Adriának, valamint az egyesület feladata, hogy ezek erősítésére mit tehet a tudományos kutatás az állami fejlesztések terén.¹⁸

Itt párhuzamként említjük Gonda kortársát, Márki Sándort (1853–1925), aki történelem–földrajz szakon végzett, és a kolozsvári egyetem professzora volt, ahol elsősorban egyetemes történelmet tanított. Az egyetemi tankönyveken kívül helytörténeti munkákat publikált, valamint Dózsa Györgyről és II. Rákóczi Ferencről írt monográfiát. Márki szakmai és politikai nézetei alapján is összetett személyiség volt, mivel egyszerre érezte sajátjának a kurucos-függetlenségi gondolkört és a baloldalt, a plebejus-demokratikust is. Thaly Kálmán biztatására, Rákócziról írt trilógiájának a szemlélete nemzeti és romantikus volt, de helytörténeti munkájában megértéssel viszonyult a nemzetiségi törekvésekkel szemben, Béccsel viszont mindig elutasító volt.¹⁹ Márkival összehasonlítva, Gonda Béccsel szemben nem mutatkozott elutasítónak, hiszen a MAE-t is osztrák mintára szervezte meg, valamint a dualista Monarchia birodalmi keretében képzelte azt el. Azonban a horvátokhoz való viszonya kettősséget mutat, mert egyrészt Márkihoz hasonlóan megértő volt törekvéseikkel szemben, és a békés együttélésben bízott, ugyanakkor az egyesület szempontjából rivalizálizált a horvát oceanográfiai kezdeményezésekkel. Mindez összefüggésben állt a Trieszt és Fiume között folyó versengéssel, valamint az erős, elsősorban trieszti nyugati-szláv jelenléttel. A cseheknek Habsburgbirodalmi törekvései miatt jelentős tökéjük koncentráldott az észak-adriai régióban.²⁰ Ez némiképpen tovább bonyolította a magyar startégiát az egyébként is multikulturális térségben, amelyet Gonda is érezkelhetett. Gondáról tudjuk, hogy barátságot ápolt Márki Sándorral, akit igyekezett

¹⁸ A Tenger 1911: 1.

¹⁹ Márki Sándor életútjáról, politikai beállítottságáról, történetirői értékeléséről a magyar történettudományban bővebben: Romsics 2011: 150–152.

²⁰ Klabjan 2011:22–23.

bevonni minél jobban az egyesület tevékenységébe 1914-től kezdve, hogy „*Amidőn egyesületünk kulturális és hazafias szempontból egyaránt nagy jelentőségű működését becses figyelmébe ajánljuk, kérjük, hogy ügybuzgó tevékenységével egyesületünk céljainak megvalósításában közreműködni szíves legyen.*”²¹ Egyrészt támaszkodott történelmi munkásságára, és olyan írásokat kért tőle, mint az 1915-ben megjelent Rákóczi adriai tervei, vagy a Magyar uralom az Adrián: történelmi vázlat című művet, amely a MAE saját kiadójánál, a Magyar Adria Könyvtár gondozásában jelent meg. Másrészt Gonda több kezdeményezésbe igyekezett bekapcsolni Márkit – amelyekben készséggel részt is vett –, ilyen volt a Magyar Flotta Naptár,²² vagy a tenger tanítása a közoktatásban („A tenger történetének tanítása”, amely tanulmányért Gonda 50 korona tiszteletdíjat ígért 1916-ban Márkinak). A világháborút követően is tartották a barátságot, mint írja „*A régi kapcsolatunk az Adriához – reméljük nem örökre – elválták a jugoszlávok. De azért az Adriáról nemszabad lemondanunk. Tudományos munkásságunk az Adrián fenntartjuk s a történelmi hagyományokat is ápolni fogjuk.*”²³ Gonda barátsága Márkival azért fontos, mert egyrészt jelzi Gonda kapcsolati hálóját, amelyet felhasznált az egyesület céljainak előmozdítására, másrészt hatással lehetett rá Márki történelmi munkássága is. Gonda levelei az egyes írások megrendelésekor hazafias hangvételűek, és egyértelműen az Adria nemzetiesítéséről szólnak.

Önértékelés és méltatás

Koch Nándor az egyesület tizenötödik évfordulója alkalmából tartott ünnepi közgyűlésen, 1925. március 25-én az egyesület Múzeum körüli épületében foglalta össze annak tevékenységét, kiértékelve a MAE teljesítményét az alakuláskor kitűzött célok tekintetében. Megkérdőjelezhető állítása szerint az egyesület teljesen önjelől szerveződött meg, minden kormányzati támogatást nélkülözve.²⁴ A jubileumi alkalmon Koch úgy fogalmazott a MAE-t illetően, hogy egy „...*új kulturális szervezkedés a magyar tudományok szélesebb térségein való terjeszkedését jelentette.*”²⁵ Koch konkrétan kijelenti, hogy a MAE nemzeti feladatra vállalkozott alakulásával, amely már a második évében széleskörű társadalmi bázisra talált (1911-ben 600 fő volt a tagsága!).²⁶

²¹ Gonda Béla Márki Sándorhoz. 1914. június 2. MTA KIK KtMs 5161/1025-1062

²² Ennek kiadása sajnos, a háború miatt nem valósult meg. MTI Napi hírek 1922. árpilis 4.52.

²³ Gonda Béla Márki Sándorhoz, 1916. június 30. MTA KIK KtMs 5161/1025-1062. A tenger történetének tanítása címmel megjelent: A Tenger 1916: 209–221.

²⁴ Ez az állítás további levéltári kutatásokat igényel, amelyre jelen tanulmány nem terjed ki.

²⁵ ATenger 1925: 39.

²⁶ A dualizmus egyetlen egyesületi összeírása 1878-ban volt, amelynek felhasználhatósága, releváns információi kérdések ugyan a Magyar Adria Egyesület szempontjából, de mégis érzékeltetheti, hogy Koch

Ehhez szüksége volt *A Tenger* folyóirat elindítására, amely segítségével legyőzhették a „turáni közönyt”. Az egyesület jelentőségét elsősorban kulturálisan határozta meg, mivel folyóirata révén az egyetlen olyan magyar orgánus volt, amely a tengerre vonatkozó ismereteket tartalmazott. Lehetőséget biztosított a magyar szakembereknek a publikálásra, valamint külföldi kapcsolatainak kiépítésével elérte kitűzött célját, hogy egyrészt egyedülálló szakkönyvtárat működtessen Budapesten, másrészt nemzetközi szinten is integrálja a tengerrel és annak élővilágával foglalkozó magyar tudósokat. Koch ténylegesen a MAE sziklaszilárd legitimitását a két tengerkutató expedícióra alapozta,²⁷ amelyek szerinte a legfontosabb teljesítményei voltak a szervezetnek és annak vezetőjének, Gonda Bélának. A megfelelő összeget gyűjtéssel sikerült előteremteniük. Sajnos a saját hajó vásárlása nem valósult meg a háború kitörése miatt. Koch kiemelte a MAE tudományszervező munkáján túl az ismeretterjesztő tevékenységét is, amelyet a háború előtt nyilvános előadások révén végzett, ezzel elérve a vidéki közönséget is. További kapcsot igyekezett kiépíteni a haditengerészet szereplőivel, szakíróival, valamint jelen lenni a jelesebb eseményeken, mint a Szent István csatahajó vízrebocsátása. Koch külön felhívta a figyelmet arra, hogy nemcsak a magyar birodalmi eszmény képviselője, a befolyásos laptulajdonos, Rákosi Jenő ajándékozott a csatahajónak selyemzászlót, de a MAE is készített egy plakettet, amelyet Gonda Béla adott át a ceremónián. A MAE jelentőségét növelte védnökeinek rangja Koch szerint, mivel IV. Károly mármint király fogadta el az egyesület védnökségét,²⁸ valamint Haus Antal (1851–1917) tengernagy, a cs. és k. hadügyminisztérium tengerészeti osztályának vezetője volt az egyesület másik pártfogója (mindez ellentmond a kormányzati támogatás hiányának). Későbbiekben pedig Horthy Miklós kormányzó is elfogadta a védnöki felkérést, és levelében arra buzdított, hogy minden hazafi lépjen be az egyesület kötelékébe. Az egyesület elhivatottan végezte a világháború alatt a tengerrel kapcsolatos haditudósítást, valamint Trianont követően pedig kötelességének tekintette az újjáépítést a kultúra minden eszközével.²⁹

A huszonötödik jubileumi közgyűlésen elmondott beszédében Koch szintén értékelte az egyesület működését. A MAE előzményeként most sem mulasztotta el megemlíteni Tápay-Szabó László (1874–1941) művelődéstörténész, újságíró, a MAE főtitkára 1909-

Nándor büszkeségének oka a tagsággal kapcsolatban indokolt, mivel az 1878-as összeírás szerint egy egyesület élettartama átlagosan 10 év és taglétszáma pedig 169 fő volt. Ezt pedig a MAE bőven túlszárnyalta. Az egyesületek összeírásáról bővebben: Kósa 2006: 362–363.

²⁷ A *Najade* hajóval kétszer valósult meg magyar tengerkutató expedíció, a Magyar Adria Egyesület szervezésében 1913 őszén és 1914 tavaszán. Az itt végzett kutatómunka a vízminőségre, a tengerfenékre, valamint az állat- és növényvilágra irányult, mérésekkel és minták begyűjtésével. Ezek feldolgozása és publikálása az egyesület feladata volt. Leidenfrost Gyula biológus mindkét expedíción részt vett, tapasztalatait megírta a *Keserű tenger* (1936. Budapest) és a *Kék Adria* (1937. Budapest) című könyvekben. Rajta kívül további MAE-tagok is publikáltak. Az 1940-ig megjelent tanulmányok és könyvek listája: Kolosváry 1940: 87–88.

²⁸ IV. Károly sajátkezű sorokat is küldött, valamint egy arcképet, amelyen tengernagygyi egyenruhában szerepel, és az egyesület felhasználhatta volna a Magyar Flotta Naptárához ezt a levelet. MTI Napi Hírek 1922. április 4. 52. Mit? Hiányzik az alany a tagmondattól vagy a visszautaló szó.

²⁹ *A Tenger* 1925: 39–46.

ben megjelent *Magyar Adria* című füzetét, amely az egyesület elődjének, a Magyar Adria Bizottság életre hívásáról szólt. A bizottság elsődlegesen tudományos jelleggel működött volna, azonban Koch bevallása szerint is a korszak bevett kulturális egyesületi missziójának megfelelően, egy szélesebb társadalmi réteget megcélzó egyesületet is kellett a bizottság mellé rendelni. Ennek legfőbb oka a bizottság működéséhez szükséges erőforrások előteremtése volt, amelynek jelentős részét a tagdíjakból és adományokból nyerhette az egyesület.

Gonda Béla miniszteri tanácsos, a törekvő kultúrmérnök

Szólóské község II. Rákóczi Ferenc fejedelem szülőhelyének, Borsinak közvetlen szomszédjában található, a mai Szlovákia területén, Kassa megyében. Itt született 1851. december 28-án Gonda Béla, későbbi mérnök és miniszteri tanácsos. Korabeli leírások szerint a Bodrog-parti falunak ekkor 375 lakosa volt, amelyből 280 fő reformátusvallású volt.³⁰ A közösség lelkipásztoraként szolgált Gonda Péter, Gonda Béla édesapja, akinek köszönhetően 1838/39-re felépült az új templom.³¹ A Gonda család régi Zemplén megyei nemesi családnak számított. II. Ferdinánd király 1631. november 18-án adományozta Gonda Baláznak a magyar nemesi címet.³² Gonda Béla Sárospatakon végezte középiskolai tanulmányait 1869-ig, majd a budapesti és a bécsi egyetemen tanult vízügyi mérnöknek 1875-ig.³³ A pályaválasztásában szerepet játszhatott, hogy Bodrog-parti szülőfalujában évente visszatérő probléma volt az árvíz.³⁴ Továbbá Gondát befolyásolhatta még a kultúrmérnöki hivatás általános, 19. századi népszerűsége is. Hiszen a természeti környezet átalakítását célzó munkálatok soha korábbi mértékben nem valósultak meg, mint a században.³⁵ A biztos karrier vonzó lehetett Gonda számára is. Személyiségének és életútjának megértéséhez érdemes szétszálazni annak eseményeit, intézményeit, fontos szereplőit.

Gonda életét a társulatok és egyesületek, valamint szaklapok határozták meg. Karrierjét 1873-ban kezdte meg, még egyetemi éve alatt, amikor a Torontál Ármentesítő Társulatnál kezdett el dolgozni. Jellemzően egész életében munkája során szerzett tapasztalatait, tudását rendszerezte és kiadta szakkönyvek, szaktanulmányok formájában. Így történt, hogy 1877-ben megjelentette a Magyar Mérnök- és Építészegylet

³⁰ Fényes 1851. IV. 157.

³¹ http://www.refzem.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=94&Itemid=503 (Letöltve: 2020. június 10).

³² Szinnyei 1894: 1278.

³³ Ágoston 2002: 115–118.

³⁴ Borovszky 1905: 113.

³⁵ Kósa 2006: 318–319.

gondozásában *A Torontál-megyei tiszai zsilípek* címmel 32 oldalas első írását, miután befejezte a rábízott Torontál megyei feladatát. A másik társulat, a Tiszavölgyi Társulás a Tisza szabályozására alakult, amelynek gyűlésein Gonda jegyzetelt és szerkesztette jegyzőkönyveiket, valamint a társulat hivatalos közlönye is a Gonda által indított Gazdasági Mérnök című lap volt.

Gonda életének keretét minisztériumi munkája adott. Az 1880-as évektől dolgozott a Földművelésügyi Minisztériumban, ahol a vízügyekkel és a Vaskapu szabályozásával foglalkozott, ezt némi átszervezést követően az újonnan alakult Kereskedelmi Minisztériumban folytatta. Itt meg kell említeni azt a hivatali kollektívát, amelyben Gonda feltételezhetően komolyan spirációt merített szakmai munkájához. Ennek tagjai: az 1848–49-es szabadságharcot végigharcoló, és az árvizek adatainak elemzésével foglalkozó Péch József (1829–1902) miniszteri tanácsos, az országos vízepítészeti igazgatóság vízrajzi osztályának vezetője³⁶ és fia, Béla (1861–1949) kultúrtechnikus és miniszteri tanácsos, Kovácsy Sándor (1844–1922) jogász és országgyűlési képviselő, Faragó Lipót (1855–1908), belvizek elvezetésével foglalkozó mérnök, Kolossváry Ödön (1857–1921), az Alföld öntözésével foglalkozó mérnök, továbbá a baloldali mérnökmozgalmak egyik vezetőalakja, Bogdánfy Ödön (1863–1944) hidrológus, Landgraf János (1857–1931) mérnök és halászati szakember, Fekete Zsigmond (1847–1914) műszaki tanácsos és országgyűlési képviselő, Farkass Kálmán (1859–1953) gépészmérnök, valamint Kvassay Jenő (1850–1919). Kvassay nevéhez fűződik számos építőmérnöki szakkönyv és intézmény. Ő volt a Balaton első kormánybiztosa, kikötő kiépítésével foglalkozott, folyószabályozással, ármentesítéssel, valamint a korban nagyon divatos kultúrtechnikus hálózat megteremtésével, így talajjavítással, utak építésével is a vízszabályozáson túlmenően.³⁷ A budai műszaki egyetemen végzett mérnökök alkották a Baross Gábor miniszter mögött felsorakoztatott kultúrtechnikus gárdát, megfelelő szakmai bázist képezve abban az országos jelentőségű munkában, amelyet a folyószabályozás vagy a kikötőépítés jelentett. Tehát Gonda karrierje tehetséges kortársaihoz hasonlóan alakult.

A 19. század első felében többnyire vármegyei szinten, uradalmi hatáskörben végezték a vízügyi munkákat. Hiányzott a műszaki értelmiség ezek vezetésére. Első generációjuk II. József által alapított pesti mérnöki intézetben, az Institutum Geometrico Hydrotechnicumban tanult. A többi között itt végzett Vásárhelyi Pál, az Al-Duna és Tisza szabályozója,³⁸ akit Gonda követendő példaképének tekintett, és életrajzát is megírta.³⁹ Gonda tudatosan építkező szakmai karrierjének további fontos szakaszát jelentették külföldi hivatali utazásai az 1890-es években, amelyek során

³⁶ Szinnyei 1905: 638.

³⁷ Fejér 2000:46–48.

³⁸ Kósa 2006: 319.

³⁹ Gonda Béla 284 oldalas Vásárhelyi Pál élete és művei című könyve 1896-ban jelent meg a Mérnök- és Építész-Egylet kiadásában. A műhöz segítséget kért Szinnyei Józseftől is, amikor a Magyar írók élete és munkássága szócikkéről leveleztek. Gonda Béla Szinnyei Józsefhez. 1902. szeptember 10. MTA KIK Kt. Ms776/344-349.

Franciaországban és Németországban töltött időt, valamint résztvett Magyarország küldöttjeként a Hágai Kongresszuson. Magyarország 19. századi vízügyi munkálatai európai szinten is elismerést váltottak ki, mert a legnagyobb arányú ármentesített terület a Kárpát-medencében található a kontinensen (megelőzve Hollandiát, Olaszországot is).⁴⁰ Szinnyi József (1830–1913) lexikonában is szócikket kapott,⁴¹ amely szerint egyetemi tanára, Szily Kálmán (1838–1924) biztatására kezdett (szak)irodalmi tevékenységbe: a Természettudományi Közönyben és A Honban több tanulmánya megjelent. 1876 őszén a földművelési miniszter megbízásából beutazta Magyarországot. Ezen az úton gyűjtött megfigyeléseiről is írt számos szócikket, például a talajjavításról és a rizstermelésről. Ő alapította a Gazdasági Mérnököt (1877), szerkesztette és kiadta a Műszaki Hetilapot 1881-ben, a Kiállítási Értesítőt (1884–1885), valamint a Vízügyi Közönyt (1886–1887).⁴² Gonda részt vett a Borovszky Samu-féle Magyarország vármegyéi sorozat Fiuméről és Torontál megyéről szóló kötetének szerkesztésében és írásában is.

Az utolsó feladat – a magyar Adria

A szép karrier az utolsó harmadában, amely során Gonda ontotta magából a külföldi szakkönyvek és cikkek fordításait, az általa szerkesztett megannyi folyóirat tudományos cikkeit és számos szakkönyvét a saját területéről, választották meg politikusok és tudósok a Magyar Adria Egyesület elnökének. A Budapesti Hírlap beszámolója alapján közel százötvenen vettek részt az ülésen, akadémikusok, egyetemi és magántanárok, múzeumok vezetői és képviselői, és nagy létszámban voltak jelen középiskolai tanárok is. A megválasztott tisztségek alapján tudjuk, hogy Gonda elnöke alatt lett szakosztályi vezető többek között Berzeviczy Albert (1853–1936) történetíró, az MTA elnöke, Teleki Pál gróf (1879–1941) későbbi miniszterelnök, neves földrajztudós és Csánki Dezső (1857–1933), az Országos Levéltár vezetője, későbbi államtitkár és az MTA igazgatója.⁴³

Gonda megválasztásának háttérében személyisége és szaktudása állhatott, mivel különösebb magánéleti szálak nem fűzték a tengerhez. Fiumében nem voltak érdekeltségei a hivatali munkáján kívül. Nem volt tagja a legfelsőbb társadalmi rétegnek, hogy nevének egyszerű említésével ajtók nyíljanak meg az egyesület előtt. Nem állt rendelkezésére olyan tőke, amely esetenként muníciót jelenthetett volna az ügyek elősegítésének érdekében. Úgy is tűnhetett, hogy egészen addig nem is

⁴⁰ Kósa 2006: 322.

⁴¹ Gonda Béla Szinnyi Józsefhez, 1894. október 23. MTA KIK Kt. Ms776/344-349.

⁴² Tisza 1985: 635–641.

⁴³ Budapesti Hírlap 1910. február 27. 10.

foglalkozott behatóbban a magyar tengerrel. Azonban ez nem magyarázná a későbbi aktivitását, fáradhatatlanságát az egyesület vezetésében. A tengerés Fiume iránti érdeklődésének egyik korai jele volt az, amikor 1902. szeptember 10-én keltezett levelében a hazai hírlapgyűjtés megalapozójától, a Széchényi Könyvtár hírlaptárának vezetőjétől, Szinnyei Józseftől elkérte Kossuth nevezetes cikkét, a Pesti Hírlap 8. számát másolásra, amelyben Kossuthtól elhangzik a mitizáltfelhívás: *“Tengerre magyar, el a tengerhez”*.⁴⁴ Az ötvenkilencedik életévében megválasztott Gonda ugyanakkora vízügyek terén megkérdőjelezhetetlen szaktekinvélynek számított. Nevet szerzett szakírói tevékenységével, ráadásul Budapesten jó kapcsolatai voltak, hiszen már negyven éve élt a fővárosban, több évtizede dolgozott a közigazgatásban, otthonosan mozgott a lapszerkesztésben és kiadásban. Számos kitüntetés benrészésült teljesítménye elismeréseként. Feltételezhetően jól beszélt angolul, németül a fordításokés a külföldi utak alapján. Ki- és megválasztásának fő oka azonban személyisége lehetett.

Erre példa Görzsönyi Vargha Gyula (1853–1929) statisztikus, költő, műfordító, a Kisfaludy Társaság alelnökével való barátsága. Fennmaradt levelezésük alapján Gonda felkérte Varghát, hogy a MAE tizenötéves jubileumi ünnepségére és közgyűlésére írjon verset: *“Nagyon szeretném, ha ezalkalommal adriai uralmunk dicsőségét, ma is szétmarcangolt állapotunkból egy szebb igéző kibontakozás reményében egy hazafias költeményben is kifejezésre juttathatnánk. Úgy gondoltam, hogy talán van sok szép hazafias költeményeid közt egy adriai vonatkozású, amiért is igaz tisztelettel és hazafias lelkedben bízó reménységgel kérlek, kegyeskedjél egy ilyen költeményedet lehetőleg március 10-ig hozzám eljuttani, hogy programomba fölvehessük.”*⁴⁵ Ezt azonban Vargha elutasította viszont válaszában. Gonda ezt köszönettel és megértően tudomásul vette: *“Jól tudom, hogy ehez hangulat kell (hiszen az élet is csak hangulat), de azt is tudom, hogy ha ebben a nyomorult országban van valakiben hazafias hangulat, azok közt a legelső Vargha Gyula, akinek hazafias versei a legközönyösebbek lelkében is felgyújtják a nemzeti eszmények iránt a lelkesedés tüztét. Bízó reménységgel ismétlem meg azért kérésemet s várom a lelkesítő ünnepi költeményt. Hiába! A csüggedő ifjúságba nekünk öregeknek kell fiatalos szívet lelke tültetni.”*⁴⁶ Sajnos a vers nem került megírásra, de bizonyítja Gonda erőfeszítését, amelyet az ügy iránt tett.

Gondáról a MAE-vel kapcsolatban fennmaradt levelezése hangneme, valamint az 1910 és 1933 között hosszan viselt elnöki tisztsége alapján elmondható, hogy kitartó szervező volt, társaságban nem volt megosztó személyiség. Fontos szerepet játszhatott ebben Gonda vallásossága is, hiszen mint református hívő nemcsak a budapesti Kálvin téri református közösség tagja, sőt presbitere volt, de megalapította a Bethlen Gábor Nyomdát is, amely kalendáriumokat adott ki, valamint néhány könyvet. A nyomdászékhelye is az egyházi épületben volt a Kálvin téren.⁴⁷ A MAE, valamint az a szellemiség, amelyben Gonda Béla vezette, és amelyet halála után is igyekeztek követni

⁴⁴ Gonda Béla Szinnyei Józsefhez. 1902. szeptember 10. MTA KIK Kt. Ms 776/344-349.

⁴⁵ Gonda Béla Vargha Gyulához. 1925. február 21. MTA KIK Kt. Ms 1017/84-89.

⁴⁶ MS 1017/84-89. Gonda Béla Vargha Gyulához. 1925. február 28. MTA KIK Kt. Ms 1017/84-89.

⁴⁷ Uo.

az egyesület vezetői, hasonlóságot mutatnak a körülbelül negyven évvel korábban, Hunfalvy János irányításával kialakuló hazai földrajztudomány fejlődésével.⁴⁸ Véleményünk szerint Hunfalvy alakjával és szerepével rokonítható Gonda Béláé, aki szintén személyes érdeklődése és szakképzettsége miatt, akadémiai felkérésre igyekezett programadó lenni a tengerkutatásában.

Összegzés

A MAE célkitűzése a kezdetektől kettős volt, egyszerre volt tudományos és kulturális egyesület. Ezért a megszólítani kívánt közönsége is a szakmai közegetől egészen az ismeretterjesztő tevékenységig terjedt középiskolákban, művelődési házakban stb. Egyrészt szerettek volna tudásbázist létrehozni az Adriáról, amely a kiadványok, a folyóirat, a könyvtár és a múzeum révén meg is valósult, másrészt mindennek szerettek volna nemzeti színezetet adni. A nacionalizmus tehát jelen volt az egyesület tevékenységében, hatást gyakorolva annak tudományos és kulturális működésére egyaránt. A MAE mint a tengerkutatás egyetlen szakmai fóruma az oceanográfiát a magyar nemzeti öntudat erősítésére is használni kívánta (lásd az iskolai tananyagba való beemeléseinek tervét), csakúgy mint a korszakban a földrajzzal vagy a történettudománnyal is tették. A MAE előtt álló követendő példák szerint is a tudományos kutatásoknak az egyik, ha nem a legfontosabb célja, hogy a nemzet gyarapodását szolgálják, legalábbis a korabeli elképzeléseknek megfelelően. Ezért az oceanográfia ennek értelmében tekinthető nemzetépítő tudománynak. Gonda Bélának, az egyesület elnökének ez volt a törekvése már az alakulásuktól kezdve, és ezen elképzeléséhez hű maradt mindvégig. Erre bizonyítékuul szolgálhatnak levelei és tanulmányai, cikkei egyaránt.

A magyar oceanográfia kialakulása a MAE révén a többi tudományághoz képest némi fáziskéséssel kezdett el fejlődni, és az első világháborút követően, Fiume elvesztésével hamar megszűnt valódi tárgya. A tudományos kutatás helyét egyre inkább a magyar Adria kultuszának építése és ápolása vette át. Az egyesület munkájának köszönhetően azonban a magyar oceanográfia felhalmozott eredményei ma is megtalálhatók a Tenger folyóiratban, valamint a magyar közgyűjteményekben.⁴⁹

⁴⁸ Szilágyi 2017:72.

⁴⁹ A teljesség igénye nélkül: Magyar Természettudományi Múzeum, Dr. Juba Ferenc magyar tengerésztörténeti gyűjteménye.

Hivatkozott források

- MTA KIK Kézirattár Ms776/344-349 Gonda Béla Szinnyei Józsefhez.
- MTA KIK Kézirattár MS 1017/84-89 Gonda Béla Vargha Gyulához.
- MTA KIK Kézirattár MS 5161/1025-1062 Gonda Béla Márki Sándorhoz.
- MNL OL MTI 1922. április/11922-04-04.52.
- Magyar Adria Egyesület. Budapesti Hírlap (30.) 49. sz. 10.
- Gonda Béla 1911: A Magyar Adria Egyesület feladatai. A Tenger (1.) 1. sz.1–3.
- Koch Nándor 1925: Tizenöt év a Magyar Adria Egyesület történetéből. A Tenger(15.)4–6. sz.39–46.
- Koch Nándor 1935: A Magyar Adria Egyesülethuszonöteve. A Tenger(25.)9-12. sz.11–120.
- KolosváryGábor 1940: A két “Najade”-expedícióirodalma. A Tenger (30.)10-12.sz.87–88.
- HavassRezső 1898: Dalmácia Magyarországhoz való vonatkozásaiban különös tekintettel Fiumére. Budapest.
- Márki Sándor: A tenger történetének tanítása. A Tenger 1916. (6.) 209–221.
- A fiumei biológiai intézet. Gazdasági Mérnök 1905. (29.)16. sz. 124–125.
- Borovszky Samu (szerk) 1905:Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely.Budapest.
- Fényes Elek 1851 IV: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. Pest.
- Szinnyei József 1894, 1905: Magyar írók élete és munkái.3.; 10. kötet. Budapest.

Hivatkozott szakirodalom

- Ágoston István 2002: A nemzet inzellerei II. Vízmérnökök élete és munkássága XVIII–XX.sz. Szeged.
- Ifj.Bertényi Iván 2007:A „magyar birodalmi gondolatról” – az I. világháború előtt. Kommentár 2. 4. sz. 40–56.
- Dán Károly 2000: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. Aetas 15.220–248.
- Demeter Gábor 2018: A modernizációtól a kolonizációs törekvésekig. Magyar utazók, politikusok és gazdasági szakírók a balkáni feladatokról. (a 19. századi annexiós krízisig). Századok 152.284–316.
- Eszik Veronika 2015: A magyar horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj. Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához. Korall 16.75–96.
- Eszik Veronika 2019: „Közelebb hozni a tengert az ország szívéhez”. A magyar tenger megalkotása (1868-1914). In: Egyed Emese – Pakó László – Sófalvi Emese (szerk): Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában. Kolozsvár.233–244.
- Fejér László 2000: 150 éve született Kvassay Jenő, a dualizmus korának kiemelkedő vízügyi vezetője. Honismeret28. 46–48.
- Gyáni Gábor 2017: Kulturális nacionalizmus és a tudományok: a történetírás példája. In: Bollók Ádám – Szilágyi Adrienn(szerk): Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században. Budapest.11–26.
- Gyurgyák János 2007: Ezzé lett magyar hazátok - A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Budapest.
- Hutchinson, John 2017: Kulturális nacionalizmus. In:Cieger András – Varga Bálint (szerk): Tudomány és művészet a magyar nemzetépítés szolgálatában. Budapest.20–42.
- Klabjan,Borut 2011: “Scramble for Adria”: Discourses of Appropriation of the Adriatic Space Before and After World War I. Austrian History Yearbook 42.16–32.
<https://doi.org/10.1017/S0067237811000026>
- Kósa László 2006: Magyar művelődéstörténet. Budapest.
- Mills, Eric 2012: Biological Oceanography: An Early History 1870–1960. Toronto.
<https://doi.org/10.3138/9781442663053>

- Romsics Ignác 2004: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uő: Múltról a mának: tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest. 121–158.
[https://doi.org/10.1016/S0169-328X\(04\)00019-1](https://doi.org/10.1016/S0169-328X(04)00019-1)
- Romsics Ignác 2011: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest.
- Tisza István 1985: Gonda Béla műveinek bibliográfiája. In: „A Közlekedési Múzeum Évkönyve VII.” (1983–84) III. rész. A Közlekedési Múzeum gyűjteményeiből. Budapest. 635–641.
- Szilágyi Adrienn 2017: A tudományos nacionalizmus szolgálatában – A 19. századi földrajztudomány a nemzetépítő diszciplínák között. In: *Bollók Ádám – Szilágyi Adrienn (szerk): Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. Budapest. 58–75.

Internetes források

http://www.refzem.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=94&Itemid=503 (Letöltve: 2020. június 10).